

Θεωρητικό φύλλο εργασίας

Η Σχολή της πολλαπλής νοημοσύνης : διαφοροποιώ για να βελτιώσω

Κορμός Ο του σεμιναρίου επιμόρφωσης

1/ Παρατήρηση – Κατάσταση πορείας

Η πολυπλοκότητα του σύγχρονου κόσμου και οι διαφορετικές εκπαιδευτικές ανάγκες των μαθητών απαιτούν από το συμπεριληπτικό σχολείο να αναπτύξει νέες στρατηγικές και μεθόδους παρέμβασης για να προχωρήσει στην εξατομίκευση εκπαιδευτικών προτάσεων.

Το πλαίσιο που λαμβάνεται υπόψη είναι η παιδαγωγική, και ειδικότερα η ανάλυση της ιδιαιτερότητας των εκπαιδευτικών αναγκών κάθε μαθητή.

2/ Διεξαγωγή - επίδειξη

Η ανάλυση αυτή επιδιώκει να αποδείξει ότι, μέσα από τη θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης, είναι δυνατόν να επιτευχθεί ένα καλό επίπεδο της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης χάρη στην ενσωμάτωση των διαφόρων μορφών της νοημοσύνης, όπως προτείνεται από τον Gardner λαμβάνοντας υπόψη τους διάφορους τρόπους μάθησης που είναι κατάλληλοι για κάθε μαθητή.

Αυτή η θεωρία εστιάζει την προσοχή στις διαφορές που υπάρχουν στις διαδικασίες μάθησης και θεωρεί τη διαφορετικότητα ως πόρο.

Η θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης είναι επομένως ένα αποτελεσματικό εργαλείο για τον εντοπισμό του δυναμικού των σπουδαστών, τη διαφοροποίηση των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων και την εξασφάλιση της επιτυχίας σε όλους.

Για να υποστηρίξουμε αυτή την επίδειξη, θα περιγράψουμε τη θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης (ΘΠΝ), λαμβάνοντας υπόψη τις 9 μορφές νοημοσύνης που προτείνει ο Gardner.

Στη συνέχεια, θα τονίσουμε τις συνέπειες της ΘΠΝ σε παιδαγωγικό επίπεδο, με βάση τις πραγματικές εφαρμογές στην αίθουσα διδασκαλίας, δηλαδή διαφοροποιημένες δραστηριότητες για όλους τους μαθητές και, τέλος, θα συζητήσουμε την ανάπτυξη εναλλακτικών διδακτικών στρατηγικών και διαδικασιών που χρησιμοποιούν διάφορες μεθόδους για την επαλήθευση και την αξιολόγηση.

Η Σχολή της πολλαπλής νοημοσύνης

Ο Howard Gardner και η θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης

Η νοημοσύνη είναι η ικανότητα κατανόησης του κόσμου στον οποίο ζούμε και η επίλυση των περιβαλλοντικών, κοινωνικών και πολιτιστικών προβλημάτων που αντιμετωπίζουμε καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής μας. Μέχρι το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, η νοημοσύνη θεωρήθηκε ότι

είναι μια μονολιθική ικανότητα, κοινή σε όλους, η οποία θα μπορούσε επίσης να μετρηθεί με πρότυπα και δοκιμές επιστημονικής αξίας.

Για τον Αμερικανό ψυχολόγο H. Gardner, δεν υπάρχει μόνο ένας τύπος νοημοσύνης, αλλά πολλαπλές μορφές, δηλαδή οι βιολογικές δυνατότητες που υπάρχουν σε κάθε ανθρώπινο ον από τη γέννησή του υιοθετούν έναν συγκεκριμένο συνδυασμό επιπέδων ανάπτυξης, που καθιστούν τον καθένα μοναδικό όσον αφορά στο πνευματικό προφίλ.

Η εξέλιξη κάθε νοημοσύνης και το γεγονός της επίτευξης υψηλότερων ή χαμηλότερων επιπέδων εξαρτώνται εν μέρει από τους γενετικούς παράγοντες αλλά και από τις ευκαιρίες μάθησης που προσφέρονται από ένα συγκεκριμένο πολιτιστικό πλαίσιο. Αυτός είναι ο λόγος που δεν αρκεί να προσδιοριστούν οι κλίσεις του καθενός, είναι απαραίτητο να ασκηθούν, διαφορετικά θα παραμείνουν στην εμβρυϊκή κατάσταση.

Η πλουραλιστική αντίληψη της νοημοσύνης αποτελεί ένα σημαντικό σημείο καμπής σε σχέση με τις προηγούμενες θεωρίες, ειδικά για τις επιπτώσεις που προκύπτουν από αυτήν σε παιδαγωγικό επίπεδο.

Σε αντίθεση με την παραδοσιακή θεωρία και με βάση τα δικά του κριτήρια, ο Gardner εντόπισε 8 τύπους νοημοσύνης (διανοητικές δεξιότητες):

- Γλωσσική νοημοσύνη: είναι, μαζί με τη λογική-μαθηματική νοημοσύνη, αυτές που εξασκούνται περισσότερο στο σχολείο. Είναι η δυνατότητα χρήσης γλώσσας για την προφορική έκφραση και την κατανόηση.
- Λογική-Μαθηματική Νοημοσύνη: υπονοεί τη δυνατότητα δημιουργίας κατηγοριών, λογικών, σύγκρισης και επίλυσης προβλημάτων.
- Μουσική νοημοσύνη: «σκέψη με μουσική», κατανοεί, δημιουργεί και επικοινωνεί μέσω της μελωδίας και του ρυθμού.
- Χωρική νοημοσύνη: ικανότητα οπτικοποίησης και δημιουργίας νοητικών εικόνων μέσω της χρήσης σχημάτων και χρωμάτων.
- Κινησθητική νοημοσύνη: ικανότητα να χρησιμοποιεί το σώμα για να λύσει ένα πρόβλημα ή να δημιουργήσει κάτι. Δεξιότητες που χρησιμοποιούνται στη χειρωνακτική εργασία
- Διαπροσωπική νοημοσύνη: Δυνατότητα κατανόησης του άλλου και οικοδόμησης σχέσεων με αυτούς. Επιτείνεται από δραστηριότητες όπου πρέπει κανείς να μοιράζεται, να συγκρίνει, να συνεργάζεται.
- Ενδοπροσωπική νοημοσύνη: η ικανότητα να περιγράφει και να κατανοεί τις δικές του καταστάσεις σκέψης, τον τρόπο ύπαρξης και δράσης του.
- Νατουραλιστική νοημοσύνη: εκφράζει τη συγγένεια με τον φυσικό κόσμο (ικανότητα κατανόησης, διάκρισης και κατηγοριοποίησης των στοιχείων του) και είναι άνετη με αυτό

Οι επιπτώσεις και οι παιδαγωγικές-εκπαιδευτικές εφαρμογές της θεωρίας της ΠΝ

Κάθε ένας από τους μαθητές μας έχει το δικό του πνευματικό προφίλ και χρησιμοποιεί τη νοημοσύνη του σε διαφορετικούς συνδυασμούς στην καθημερινή ζωή. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Gardner, η εκπαίδευση και το σχολείο στον δυτικό κόσμο είναι περιορισμένες και έχουν ευνοήσει κυρίως 2 τύπους νοημοσύνης: γλωσσική και λογικομαθηματική. Οι άλλες συχνά παραμελούνται, ούτε διεγείρονται ούτε αναπτύσσονται στην τάξη. Ως εκ τούτου, οι μαθητές με ισχυρή γλωσσολογική ή / και λογική-μαθηματική νοημοσύνη θα αποδώσουν πολύ εύκολα.

Οι άλλοι, αντίθετα, αν και «προικισμένοι» σε άλλους τύπους νοημοσύνης, θα πρέπει να καταβάλουν περισσότερες προσπάθειες και να αντιμετωπίσουν περισσότερες δυσκολίες.

Η θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης μπορεί να βοηθήσει τον εκπαιδευτικό να δημιουργήσει δραστηριότητες που λαμβάνουν υπόψη διαφορετικούς τύπους νοημοσύνης, ακόμη και εκείνων που συνήθως είναι λιγότερο διεγερμένες, για να μεταδώσουν τη διδασκαλία τους. Σύμφωνα με τον Gardner, προσφέροντας παιδαγωγικές προσεγγίσεις που καλύπτουν ολόκληρο το φάσμα των 8 τύπων νοημοσύνης σε ποικίλα πλαίσια, ο δάσκαλος μπορεί να επιτύχει να κινητοποιήσει και να ενθαρρύνει περισσότερους μαθητές, εμπλεκοντάς τους σε δραστηριότητες που τους επιτρέπουν να εξασκήσουν στην πράξη και να εκμεταλλευτούν τις δεξιότητές τους.

Η διδασκαλία θα ήταν πιο ενεργή και συγκεκριμένη και θα μπορούσε να επιτρέψει στους μαθητές να ανακαλύψουν και να διερευνήσουν τον δικό τους τρόπο μάθησης.

Η διδασκαλία με αυτόν τον τρόπο θα διευκόλυνε τον δάσκαλο να γνωρίσει καλύτερα τις δυνάμεις και τις αδυναμίες των μαθητών, να διαφοροποιήσει τις διδακτικές του πρακτικές, να δημιουργήσει νέες ευκαιρίες μάθησης και να προσεγγίσει όσο το δυνατόν περισσότερους μαθητές με τους καθορισμένους στόχους.

Σε σύγκριση με ό, τι προτείνεται στη σχολική μεταρρύθμιση, ειδικά όσον αφορά τη διαφοροποίηση, και στο νέο πλαίσιο διδασκαλίας των σχολικών μαθημάτων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Scuola Media), Η θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης και των πρακτικών εφαρμογών της θα μπορούσε να είναι ένα χρήσιμο εργαλείο εργασίας και ένας αποτελεσματικός σύμμαχος να προσφέρει μια διαφορετική εκπαίδευση στους μαθητές μας.

Συχνά, το πρόβλημα για τους μαθητές δεν έχει σαφή επίγνωση της γνωστικής τους διαδικασίας και της προσωπικής τους σχέσης με τη γνώση.

Ο Gardner μας οδήγησε να σκεφτούμε το ρόλο που διαδραματίζει κάθε νοημοσύνη στη σχέση με τη γνώση: σε έναν πολύπλοκο κόσμο όπως είναι σήμερα, η ανάπτυξη μιας σχέσης με τη γνώση που βασίζεται στη χρήση περισσότερων τύπων νοημοσύνης θα μπορούσε να ωφελήσει την εκπαίδευση ως προς τη γνωστική μεταβατικότητα, δηλαδή να περάσει από τη μια γνώση στην άλλη με ένα ευέλικτο και άμεσο τρόπο.

Υπό το φως των προαναφερθέντων, είναι σαφές ότι εμείς οι εκπαιδευτικοί δεν μπορούμε να προσποιούμαστε ότι μεταδίδουμε γνώσεις, καθοδηγούμε, διεγείρουμε με έναν μοναδικό τρόπο, βασιζόμενοι μόνο σε πρότυπα που βασίζονται στην μετωπική μετάδοση. Και σίγουρα δεν είναι δυνατόν να προωθηθεί η πρόσβαση στη γνώση και να γίνει γνωστός σε κάθε μαθητή ο τρόπος εκμάθησης και οι γνωστικές του διαδικασίες εστιάζοντας σε ένα μόνο κανάλι.

Πρέπει να βασιστούμε στη γνώση των χαρακτηριστικών, καθώς και στην ανάπτυξη και αξιοποίηση των διαφορετικών τύπων νοημοσύνης που προτείνει ο Γκάρντνερ.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα, στο εκπαιδευτικό περιβάλλον, οι ατομικές διαφορές θεωρήθηκαν ασήμαντες, κάθε μαθητής αντιμετώπιστηκε όπως και οι άλλοι.

Η προσέγγιση του Γκάρντνερ βασίζεται σε μια διαμετρικά αντίθετη προσέγγιση, δηλαδή στην Μαθητοκεντρική Παιδαγωγική, δηλαδή με επίκεντρο το μαθητή που στοχεύει να γνωρίζει τον κάθε μαθητή όσο το δυνατόν καλύτερα, ώστε στη συνέχεια να δημιουργήσει και να εφαρμόσει έναν

τρόπο διδασκαλίας που επιτρέπει στον καθένα να μάθει όσο το δυνατόν περισσότερο, σύμφωνα με τους τρόπους, τους χρόνους, τους ρυθμούς και τα στυλ που είναι ειδικά για αυτόν.

Η παιδαγωγική προσέγγιση στοχεύει να επισημάνει τις διαφορετικές δυνατότητες του κάθε μαθητή, οι οποίες μπορούν να εντοπιστούν μέσω συστηματικής παρατήρησης και να διεξαχθούν με κριτήρια και εργαλεία επικυρωμένα με επιστημονικό τρόπο, αλλά ουσιαστικά διαφορετικά από τα παραδοσιακά τεστ ευφυΐας.

Ένα σχολείο που είναι προσεκτικό στις ανάγκες των μαθητών που αντιμετωπίζουν δυσκολίες θα πρέπει να είναι σε θέση να προσαρμοστεί στις διαφορές των μαθητών μεταβάλλοντας τις μορφές μάθησης και τις μεθόδους, τις στρατηγικές, το χρόνο, τα εργαλεία, τα στυλ και τις δραστηριότητες, σύμφωνα με τον Gardner.

Οι συνέπειες της ΘΠΝ του Gardner για καινοτομίες και παιδαγωγικές εφαρμογές ποικίλλουν και αφορούν πολλούς τομείς της εκπαιδευτικής διαδικασίας και διαφορετικούς τομείς της Ειδικής Αγωγής. Ωστόσο, σε αυτό το σημείωμα, θα τονίσουμε τρεις από αυτές: τη χρήση διαφοροποιημένων δραστηριοτήτων, την ανάπτυξη εναλλακτικών διδακτικών στρατηγικών και μεθοδολογιών, καθώς και την εισαγωγή από τον δάσκαλο διαφορετικών μεθόδων να ελέγχει, να αξιολογεί και να ενεργεί με ανατροφοδότηση.

Διαφοροποιημένες σχολικές δραστηριότητες

Η διαφοροποίηση των σχολικών δραστηριοτήτων, που περιλαμβάνουν την κίνηση, την τέχνη και την εικόνα, την επαφή με τη φύση, τον χειρισμό, την ενδοσκόπηση, την αλληλεπίδραση, εμπλέκει τους μαθητές με πιο ενεργό τρόπο. Μπορούμε εύκολα να παρατηρήσουμε ότι συμμετέχουν σε δραστηριότητες με ενθουσιασμό, προσοχή και μεγαλύτερη προθυμία να μάθουν πότε εφαρμόζονται αυτές οι δεξιότητες.

Για να εφαρμοστεί η ΘΠΝ, είναι επομένως απαραίτητο να διδάξουμε με μια σειρά εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων που ανταποκρίνονται στην ποικιλία των τύπων νοημοσύνης που παρατηρείται σε κάθε μαθητή. Είναι σαφές ότι είναι αδύνατο να γνωρίζουμε με ακρίβεια τον τύπο νοημοσύνη κάθε μαθητή (αν και για τους μαθητές με αναπηρίες, αυτή η φάση διευκολύνεται από τη φάση παρατήρησης που προηγείται της προετοιμασίας του ΑΣΜ, Ατομικού Σχεδίου Μάθησης, αλλά είναι χρήσιμο να ξεκινήσουμε από την αντίληψη ότι υπάρχουν πολλές μορφές νοημοσύνης και συνεπώς, ότι είναι απαραίτητο να προσφέρουμε διαφοροποιημένες εκπαιδευτικές δραστηριότητες και μια ποικιλία ασκήσεων που περιλαμβάνουν όλες τις προτιμήσεις, ή μάλλον τις προδιαθέσεις των μαθητών μας.

Στρατηγικές και μέθοδοι διδασκαλίας /μάθησης

Το γεγονός ότι υπάρχουν τόσο σημαντικές ατομικές διαφορές μεταξύ των μαθητών υποχρεώνει τους εκπαιδευτικούς να χρησιμοποιούν με προσοχή διαφορετικές στρατηγικές διδασκαλίας. Με αυτόν τον τρόπο, εναλλάσσοντας τους τρόπους επεξεργασίας περιεχομένου, θα υπάρχει πάντα μια στιγμή κατά την οποία η δραστηριότητα της τάξης θα εμπλέκει πλήρως τους πιο ανεπτυγμένους τύπους νοημοσύνης κάθε μαθητή. Με αυτή την προοπτική, οι καθηγητές αναμένεται να εμπλουτίσουν το ρεπερτόριό τους με ένα ευρύ φάσμα μεθόδων, υλικών και στρατηγικών για να «παρακινήσουν» τάξεις που είναι όλο και περισσότερο ετερογενείς.

Από λειτουργική άποψη, είναι δυνατή η πραγματοποίηση παιδαγωγικών εργασιών πάνω στους πολλαπλούς τύπους νοημοσύνης χρησιμοποιώντας 2 γενικές στρατηγικές. Η πρώτη, που ονομάζεται "μία δραστηριότητα για κάθε νοημοσύνη", επιτρέπει στο δάσκαλο να ζητήσει κυρίως ένα είδος νοημοσύνης με εκπαιδευτική δραστηριότητα ειδικά αφιερωμένη σ' αυτή. Η δεύτερη

στρατηγική, που ονομάζεται "μία δραστηριότητα για πολλούς τύπους νοημοσύνης", επιτρέπει στους εκπαιδευτικούς να οργανώνουν μια ενιαία δραστηριότητα για να διεγείρουν πολλούς τύπους νοημοσύνης κάθε φορά.

Αξιολόγηση, επαλήθευση και εξατομικευμένη ανατροφοδότηση (feedback)

Η τρίτη πτυχή που πρέπει να εξετάσουμε είναι η αξιολόγηση, η επαλήθευση και η ανατροφοδότηση (feedback) "εξατομικευμένες". Η θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης υπογραμμίζει ότι υπάρχουν πολλοί τρόποι για να δείξουν οι μαθητές τις γνώσεις και τις δεξιότητες που απόκτησαν, ανάμεσα στις οποίες είναι "γενικές ιδέες οργανωτικότητας"(advance organizers), των καταλόγων ελέγχου παρατήρησης (checklists), ανάλυση λαθών και πορτοφόλιο. Για παράδειγμα, για να αξιολογήσει τις γνώσεις που αποκτήθηκαν στα μαθηματικά, ο δάσκαλος μπορεί να οργανώσει την εργασία σε ομάδες συνεργασίας (διαπροσωπική νοημοσύνη), με υλικό χειρισμού (σωματική-κινησθητική νοημοσύνη), να ολοκληρώσει με μεταγνωστικό προβληματισμό (διαπροσωπική νοημοσύνη).

Η ΘΠΝ και οι μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες

Στην Ιταλία, οι καθηγητές και οι δάσκαλοι υποστήριξης εργάζονται επί του παρόντος σε συνεργασία για να προσπαθήσουν να αναπτύξουν στους μαθητές με αναπηρίες εκείνες τις μορφές νοημοσύνης που λείπουν. Μέσα από τις μελέτες του Gardner και τη θεωρία του για την πολλαπλή νοημοσύνη, οι εκπαιδευτικοί είχαν την ευκαιρία να αναπτύξουν νέα σενάρια για τη μάθηση.

Με την εναλλαγή διαφόρων παιδαγωγικών προτάσεων, είναι δυνατό να τονωθεί η ανάπτυξη των τύπων νοημοσύνης που δεν διαθέτει ο μαθητής και ταυτόχρονα να του επιτρέψει να μάθει μέσω των δυνατοτήτων του μέσω άλλων τύπων νοημοσύνης.

Αυτή η εναλλαγή αντιπροσωπεύει μια γνήσια εκπαιδευτική καινοτομία που αναφέρεται στο βιοψυχο-κοινωνικό μοντέλο της ΔΤΛ (Διεθνής Ταξινόμηση Λειτουργικότητας), που προσπαθεί να αξιοποιήσει τις δυνατότητες που υπάρχουν σε κάθε άτομο και ταυτόχρονα να ενισχύσει τους τομείς οι οποίοι είναι λιγότερο ανεπτυγμένοι σ' αυτό ή τους οποίους στερείται.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως σημειώθηκε προηγουμένως, υπάρχουν πολλά εργαλεία που διατίθενται στον δάσκαλο για την κάλυψη των διαφορετικών αναγκών που χαρακτηρίζουν όλους τους μαθητές, ειδικά εκείνους με μαθησιακές δυσκολίες. Η συνειδητοποίηση όλων αυτών των πτυχών εκ μέρους του εκπαιδευτικού μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στη δημιουργία ενός κλίματος στην τάξη που ευνοεί την απόκτηση της μάθησης, δηλαδή ένα συμπεριληπτικό κλίμα όπου οι διαφορές του καθενός γίνονται ένας πόρος για τους άλλους και όχι ένα όριο.

Από την άποψη αυτή, οι στρατηγικές και οι μεθοδολογίες που βασίζονται στη θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης μπορούν να θεωρηθούν ως μια ολοκληρωμένη και συμπεριληπτική προσέγγιση που δεν αντικαθιστά το παραδοσιακό περιεχόμενο, αλλά το χρησιμοποιεί για να προσεγγίσει όλους τους μαθητές και να εμπλέξει όλους τους τύπους νοημοσύνης.

Η καλύτερη επιλογή, στην πραγματικότητα, ειδικά αν υπάρχουν μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες στην τάξη, είναι αυτό που μπορεί να ονομαστεί "εκλεκτικισμός" στην καθημερινή πρακτική διδασκαλίας, το κύριο χαρακτηριστικό της οποίας σύμφωνα με τη θεωρία του Gardner, μπορεί να συνοψιστεί με τη φράση: "προσαρμόστε τη μεθοδολογία στον μαθητή και όχι το αντίστροφο".

Αυτό σημαίνει ότι το σημείο εκκίνησης για οποιαδήποτε παιδαγωγική δράση πρέπει να είναι πάντα ο μαθητής, με τις ανάγκες και τους περιορισμούς, τα όρια και τις δυνατότητές του, τα στυλ του, τους χρόνους εκμάθησης και τους ρυθμούς του, τις προηγούμενες εμπειρίες του και το πλαίσιο στο οποίο βρίσκεται.

Αυτό το νέο όραμα καθιστά δυνατή την εστίαση της προσοχής στις διαφορές μεταξύ των μαθησιακών διαδικασιών και την εξέταση των διαφορών ως πόρων, ενώ παράλληλα σέβεται την ανάγκη για ειδική κανονικότητα κοινή για όλους τους μαθητές χωρίς διάκριση.

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

- . Armstrong T., (1994), *Multiple Intelligences in the classroom*, Alexandria
- . Claire G., (2004), *Sei più intelligente di quanto pensi? Oltre 150 test per scoprire e utilizzare al meglio la tua intelligenza naturale*, L'Airone Editrice
- . Bellanca J., Chapman C. e Swartz E. (1994), *Multiple assessments for multiple intelligences*, SkylightsPublishing
- . Calovi C., Traduzione italiana (2003), *Multiple intelligence for every classroom*. Tratto da «Intervention in School and Clinic», vol. 39, n. 2, Pubblicato con il permesso dell'Editore.
- . Canevaro A., lanes D., (2003), *Diversabilità, Storie e dialoghi nell'anno europeo dei disabili*, Trento, Erickson
- . Cardona P., (2001) *Il ruolo della memoria nell'apprendimento delle lingue*, UTET Università
- . De Beni R. et al., (2001) *Psicologia cognitiva dell' apprendimento. Aspetti teorici e applicazioni*, Trento, Erickson
- . De Feo L., Elia M. et al. , (2013), *Le Attività di sostegno didattico*, Napoli, Edises
- . Iaccarino C. (a cura di), (2009), *Le intelligenze multiple: teoria e applicazioni didattiche*
- . lanes D., Macchia V., (2008), *La didattica per i Bisogni Educativi Speciali*, Trento, Erickson
- . Gardner H., (1983), *Frames of Mind: the Theory of Multiple Intelligence*
- . Gardner H., (1991), *Aprire le menti. La creatività e i dilemmi dell'educazione*, Feltrinelli
- . Gardner H., *L'educazione delle intelligenze multiple. Dalla teoria alla prassi pedagogica*, Anabasi, 1993
- . Gardner H., *Formae Mentis. Saggio sulla pluralità dell'intelligenza*, Milano, Feltrinelli, 2002
- . Gardner H., (2005), *Educazione e sviluppo della mente. Intelligenze multiple e apprendimento*, Erickson
- . Kagan S., (2001), *Multiple Intelligences: The complete IM Book*
- . Nicolini P. (a cura di), (2002), *Intelligenze in azione. Osservare il bambino nella scuola dell'infanzia*, Hoepli
- . Pavone M., (2014), *L'inclusione Educativa*, Milano, Mondadori Università
- . Sternberg R.J., Kaufman J.C. (1999), *Diversamente intelligenti: differenti modelli di spiegazione delle abilità mentali*, pubblicato in «Difficoltà di Apprendimento», vol. 4, n. 3, Trento, Erickson